

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ВАСИЛЯ СТУСА

ПИЛИПАК ВАЛЕРІЯ ПАВЛІВНА

УДК 811.1 61.2'373

**ЕГОЦЕНТРИЧНА СЕМАНТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ‘ТАМ’ – ‘ТУТ’
ТА ЇЇ ВИРАЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Вінниця – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат філологічних наук, доцент,
МОЗГУНОВ Володимир Володимирович,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса, декан філологічного
факультету.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
ПОПОВСЬКИЙ Анатолій Михайлович,
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, професор кафедри
українознавства та іноземних мов;

кандидат філологічних наук, доцент,
ОСТРОВСЬКА Людмила Станіславівна,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили, доцент кафедри
української філології, теорії та історії
літератури.

Захист відбудеться «29» березня 2018 року о 14⁰⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради К 11.051.14 у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса за адресою: 21007, м. Вінниця, вул. Академіка Янгеля, 4, ауд. 238.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Донецького національного університету імені Василя Стуса за адресою: 21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Автореферат розісланий «28» лютого 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. О. Залужна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Перехід від дослідження мови в самій собі й для себе до принципів вивчення її в тісному зв'язку з людиною: її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю визначає основні тенденції лінгвістичних студій кінця ХХ ст. – першої половини ХХІ ст. При чому цей перехід вчені, наприклад Дж. Лакофф, визначили як утворення нової гуманістичної лінгвістики, в центрі якої повинна стояти людина.

Антропоцентричні та егоцентричні принципи дослідження системи мови та функціонування мовних одиниць як врахування в семантиці й функціонуванні мовних одиниць людського чинника у своїх дослідженнях впроваджували вже Ш. Баллі, К. Бругман, Е. Бенвеніст, К. Бюлер, Г. Гійом, О. Есперсен. Пізніше проблемою мовця в мові й мовленні цікавилися Ф. С. Бацевич, А. Вежбицька, М. О. Луценко, І. В. Арнольд, С. Д. Кацнельсон, Ю. С. Степанов, Т. В. Цив'ян, М. О. Шелякін.

Найбільш егоцентричний характер мають дейктичні слова, представлені опозиційними парами вказівних займенників і прислівників *я – він, цей – той, тут – там, тепер – тоді / потім, сюди – туди* тощо. Система дейктичних слів вважається універсальною для багатьох мов світу (У. Вейнрейх, А. А. Уфимцева), тому дослідження персонального, локативного, темпорального дейксису досить широко представлені у світовій лінгвістичній науці (див. роботи К. Бюлера, Е. Бенвеніста, Дж. Лайонза, Н. Д. Арутюнової, О. В. Падучевої, С. І. Терехової, О. Д. Шмельова та ін.). Але у більшості робіт поняття дейксису обмежується системою формальних показників “присутності” мовця у висловлюванні (вказівні займенники й прислівники). Лише в поодиноких наукових розвідках категорія дейксису трактується як первинна семантична опозиційна категорія, що існує на рівні свідомості мовця, має егоцентричний характер і може втілюватися в семантиці мовних одиниць і граматичних категорій: ‘я’ – ‘не я’, ‘тут’ – ‘там’, ‘тепер’ – ‘тоді’ та ін. (С. Д. Кацнельсон, М. О. Луценко, Ю. С. Степанов).

У мовознавстві звертали увагу переважно на лексичні опозиції, тобто явище антонімії (Е. В. Кузнецова, К. Н. Міллер, Л. О. Новікова). У фонологічній системі мови опозиційний принцип започаткував і розробляв М. С. Трубецький, за ним Р. О. Якобсон впроваджує опозиції в морфології. Теорію опозицій на різних мовних рівнях розробляли Т. В. Булигіна, О. В. Ісаченко, О. В. Ісаєв, Дж. Лайонз та ін.

Серед досліджень семантичних опозицій найбільш ґрунтовними, з огляду на обсяг опрацьованого матеріалу й глибину аналізу переважно в етнокультурному, лінгвогеографічному та частково прагматичному аспектах є дослідження Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванова, Вяч. Вс. Іванова та В. М. Топорова, М. І. Толстого, Т. В. Цив'ян. Серед пізніших розробок проблеми універсальних семантичних опозицій виділяються дослідження М. І. Ієвлевої, І. Лейвен-Турновцової, В. М. Малич, К. В. Рахліної, В. А. Суковатої, Г. М. Яворської та багатьох інших.

Спираючись на принципи опозиційності й егоцентричності людського мислення, в дисертації ми встановлюємо особливості вираження та функціонування семантичної опозиції (далі – СО) ‘тут’ – ‘там’ та її трансформованого зворотного варіанту ‘там’ – ‘тут’ на лексичному, граматичному, текстуальному рівнях української мови, чи має місце таке протиставлення у конкретно-ситуативному акті мовлення, і як впливають на його конкретизацію прагматичні мотиви мовця.

Актуальність обраної теми пояснюється тенденцією сучасних лінгвістичних досліджень вивчати мовні явища в аспекті виявлення в них т. зв. людського чинника. Визначення глибинних опозиційних семантико-прагматичних смислів сприяє кращому розумінню механізмів виникнення ситуативно-контекстуального значення мовної одиниці, ролі в цьому процесі суб’єкта мовлення. Опозиційність та егоцентричність людського мислення, мови й мовлення як основних принципів формування мовної картини світу зумовлюють дослідження типів вияву та конкретизації СО ‘там’ – ‘тут’ на лексичному, граматичному, текстуальному рівнях української мови. Дослідження стосується проблем семантики, прагматики, когнітивної лінгвістики, лексикології, граматики, текстології, теорії рекламних текстів. Значущість роботи пояснюється й відсутністю у вітчизняному мовознавстві спроб застосування егоцентричної семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ під час аналізу семантики й прагматичних мотивів вживання мовних одиниць різних рівнів української мови.

У пропонованому дослідженні ми вивчаємо поняття лінгвістичний антропоцентризм і егоцентризм, визначаємо статус СО ‘там’ – ‘тут’ в контексті вчення про інші семантичні опозиції. У зв’язку з цим **метою** нашого дослідження є вияв трансформації природньої для мовленнєвого акту й суб’єкта мовлення СО ‘тут’ – ‘там’ в СО ‘там’ – ‘тут’, а також визначення типологічних особливостей реалізації цієї семантики на лексичному та граматичному рівнях української мови в різних дискурсах.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- уточнити та розмежувати поняття антропоцентризму та егоцентризму як методологічних принципів сучасних семантико-прагматичних досліджень;
- визначити поняття дейксису як лексико-семантичної категорії опозиційного характеру;
- обґрунтувати широке тлумачення категорії простору як найбільш егоцентрично зумовленої мисленнєвої категорії;
- встановити рівень опрацьованості проблем семантичних опозицій, у ретроспективі й на сучасному етапі розвитку вітчизняної і зарубіжної лінгвістики;
- визначити статус СО ‘там’ – ‘тут’ серед інших семантичних опозицій;
- описати особливості вираження і конкретизації СО ‘там’ – ‘тут’ у мовленнєвих ситуаціях і контекстах;
- виявити типи кореляції між рівнями реалізації СО ‘там’ – ‘тут’ та характерними для сучасної української мови дискурсами;

- виявити прагматичні мотиви трансформації СО 'тут' – 'там' на протилежну 'там' – 'тут', зумовлені позицією мовця щодо повідомлюваного;
- порівняти особливості вираження СО 'там' – 'тут' на різних мовних рівнях.

Об'єктом дослідження виступає егоцентрична семантична опозиція 'там' – 'тут' як одна з центральних, первинних, глибинних семантичних опозицій.

Предмет дослідження – особливості вираження та функціонування семантичної опозиції 'там' – 'тут' на лексичному та граматичному рівнях у казковому, народно-пісенному, рекламному дискурсах української мови.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна праця виконана в межах теми кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса «Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання» (номер державної реєстрації 0115U000088).

Тема дисертації затверджена у новій редакції Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол №12 від 27.10.2017 р.).

Джерельною базою роботи послуговували мовні одиниці, дібрані з тлумачних словників української мови, відрізки текстів та тексти, дібрані з української художньої літератури, українських друкованих та електронних ЗМІ. Загальний обсяг ілюстративного матеріалу становить більш ніж 10 тис. одиниць.

Методи дослідження. Провідними *лінгвістичними методами*, що дозволили провести об'єктивне вивчення мовних явищ, у дисертації стали *структурно-семантичний з методиками опозиційного та компонентного аналізів, описовий, лінгвопрагматичний, частково лінгвокультурний методи* З огляду на семантико-прагматичний аспект дослідження мовних явищ у дисертації, основним методом визначаємо *структурно-семантичний метод*. *Опозиційний аналіз* було застосовано в роботі під час поділу відібраних мовних одиниць різних системних рівнів на дві великі групи за наявністю/відсутністю в їх семантичній структурі набору семантичних компонентів, що об'єднуються загальними семантичними егоцентричними маркерами 'там' чи 'тут'. *Компонентний аналіз* застосовувався в дослідженні для встановлення структури лексичного значення чи граматичного значення мовної одиниці та виділення в ній похідних семантичних множинників (сем), що конкретизують наявну загальну сему 'там' чи 'тут'. *Описовий метод* застосовується у роботі для виділення мовних одиниць з елементами семантичної опозиції 'там' – 'тут' у структурі їх лексичного, граматичного значення чи в текстово-дискурсивному матеріалі; для розподілу вибраних одиниць за різновидами вираження семантичної опозиції 'там' – 'тут'; для опису подальшої конкретизації того чи іншого загального елемента ('там' чи

‘тут’); для групування досліджуваних мовних одиниць відповідно до типу вираження семантичного елемента ‘там’ чи ‘тут’; для класифікації мовних одиниць та текстуально-дискурсивного матеріалу за основними типами вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’; для визначення основних ознак егоцентризму («присутності мовця») в семантичній структурі мовних одиниць та дискурсу. *Лінгвопрагматичний* метод був застосований передусім для виявлення семантико-прагматичного навантаження та мотивів і мети вживання суб’єктом мовлення мовних одиниць, синтаксичних конструкцій з трансформованою семантичною опозицією ‘там’ – ‘тут’. Як додатковий частково залучений *лінгвокультурний аналіз* – для виявлення національно- та культурно-значущих компонентів значення пісенних та казкових текстів та кореляції їх з досліджуваними егоцентричними смислами.

Наукова новизна дисертаційної роботи визначається тим, що в ній уперше запропоновано теоретичне й практичне дослідження СО ‘тут’ – ‘там’ та механізмів її трансформації в СО ‘там’ – ‘тут’ на матеріалі української мови. У роботі також при тлумаченні контекстуально-ситуативного виявлення СО ‘там’ – ‘тут’ були враховані прагматичні мотиви суб’єкта мовлення. У процесі аналізу було вироблено егоцентричне розуміння природи СО ‘там’ – ‘тут’.

Теоретична значущість результатів дослідження полягає в тому, що вони сприяють розмежуванню понять лінгвістичний егоцентризм та антропоцентризм, визначенню поняття семантична опозиція, виявленню механізмів формування семантико-прагматичного, контекстуально-ситуативного значення мовних одиниць та мовних повідомлень.

Практична значущість роботи обґрунтовується в конкретних результатах дослідження, які можна рекомендувати для використання в лексикографічній практиці, при написанні статей у тлумачних словниках, словниках синонімів. Результати дисертаційного дослідження можуть застосовуватися у навчально-методичному процесі, при розробці курсів, лекцій, семінарських занять із загального мовознавства, лексикології, лінгвістичної семантики та прагматики, дискурсології, лінгвістики тексту, теорії і практики реклами, а також при підготовці спецкурсів.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дисертації, окремі її ідеї були викладені на Міжнародній науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми дослідження граматики та лексикології» (м. Вінниця, 2006 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Грамматичні читання – IV» (м. Донецьк, 2007 р.), VI Міжнародних Кирило-Мефодієвських читаннях (м. Уфа, Російська Федерація, 2012), VII Міжнародних Кирило-Мефодієвських читаннях (м. Уфа, Російська Федерація, 2013), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Грамматичні читання – VII» (м. Донецьк, 2013 р.), V Міжнародній науково-методичній конференції «Теория и практика языковой коммуникации» (м. Уфа, Російська Федерація, 2013), Міжнародній науковій конференції «Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М. Г. Булахова» (м. Мінськ, Республіка

Белорусь, 12-13 листопада 2014 р.), III Міжнародній науковій конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» з нагоди 25-річчя Познанської Україністики (м. Познань, Республіка Польща, 20-21 травня 2016 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Граматичні читання – IX» (м. Вінниця, 25-26 квітня 2017 р.).

Структура роботи визначається її дослідницькими метою й завданнями. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів основної частини із висновками до них, загальних висновків, списку використаної літератури (416 позиції, з них українською, російською та білоруською мовами – 406; іноземними – 10), списку використаних джерел (49 позицій), трьох додатків.

Загальний обсяг роботи 259 сторінок, основний текст викладено на 187 сторінках друкованого тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено її мету, завдання, об'єкт і предмет, розкрито наукову новизну, теоретичне значення і практичну цінність роботи, наведено дані про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі «**Антропоцентричний та егоцентричний простір людини-мовця**» зроблено огляд різних точок зору як вітчизняних, так і зарубіжних науковців на проблему виявлення людського чинника в мові й мовленні, тобто охарактеризовано низку антропо- та егоцентричних концепцій в мовознавстві, встановлено статус дейктичних (вказівних) мовних одиниць та смислів у вираженні егоцентричного характеру висловлення.

З'ясовано, що антропоцентричні дослідження виявляються в двох аспектах: 1) узагальнено-історичному, що характеризується висвітленням ментальних властивостей людини-представника етносу, творця мови, який словесно репрезентує мовну картину світу; 2) конкретно-індивідуальному, який полягає в акцентуванні на особі мовця як творця смислових і комунікативних аспектів висловлення.

Антропоцентричність в першому аспекті є концептуалізацією людською свідомістю мовних категорій відповідно до своєї людської будови, менталітету (наявність антропоморфних метафор, виділення категорій істоти – неістоти, чоловічого та жіночого родів іменника, різна номінація реалій, що властиві і людині, і тварині тощо).

Другий аспект представляє більш вузько інтерпретований антропоцентризм, коли досліджується не людський чинник загалом, а саме мовець як суб'єкт мовленнєвого акту, його вияви і особливості вираження в мові й мовленні. Конкретно-індивідуальний аспект антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ можна визначити більш точним терміном егоцентризм як виявлення еґо ('я') суб'єкта мовлення.

Головними елементами висловлення, універсальними для будь-якої мови світу, є координати "я" – "тут" – "зараз", що окреслюють сферу мовця і

є виявом егоцентризму висловлення. Ці координати становлять основу дейксису, дейктичних елементів, тісно пов'язаних із суб'єктом мовлення.

На ранньому етапі виявлення дейктичних елементів учені зосереджують увагу на виокремленні специфічних формальних одиниць дейксису (переважно вказівних займенників, прислівників, особових займенників), які відрізнялися за референцією, значенням, функціями від номінативних мовних одиниць.

Із розвитком лінгвістичної науки, із поглибленням вивчення теоретичних проблем мови (граматичних та лексико-семантичних категорій) до визначення дейксису й виленювання дейктичних компонентів почали підходити більш широко. Це втілюється у виявленні категорії дейксису в певних граматичних категоріях, формальних мовних одиницях, в окремих лексемах. Отже, сформувалася ціла понятійна сфера, яку можна визначити як дейктичність, тобто відображення в значенні мовних одиниць вказівки на параметри мовленнєвого акту з орієнтацією на мовця й контекст мовлення.

Поняття дейксису є набагато глибшим і має первинно егоцентричний характер. Дейктична лексика, а також дейкис в широкому розумінні (дейктичність) егоцентричні, їх семантичною основою є поняття “Я”, “мовець”. Підтримуючи широкий погляд на визначення явища дейксису, вважаємо, що дейктичність мови й мовлення виражається не лише дейктичними словами, але й дейктичними компонентами значень певних лексичних одиниць, зворотів, граматичних категорій і т. ін., що відсилають до мовця й експлікують через вказівку на його місцезнаходження або його уявну (метафоричну) позицію (‘тут’ – ‘там’) мотиви, інтенції суб'єкта мовлення, його ставлення до дійсності і висловлених фактів. Фігура мовця є організаційним центром і семантичного простору висловлення, і системи дейктичних слів у мові.

Просторові дейктичні лексеми *тут*, *там* є центральними щодо експлікації суб'єктивно орієнтованого простору мовця, локалізації дії, явища, об'єкта мовлення. Інші дейктики, зокрема й ті, що традиційно тлумачаться як особові займенники (*я*, *ти*, *він*, *той*, *цей*, *туди*, *сюди* та інші) конкретизують, уточнюють, пояснюють загальне значення ядерних одиниць *тут*, *там*. Абстрактність, первинність їх семантики дозволяє стверджувати наявність розширення семантики цих дейктичних одиниць та визначати їх не лише як лексеми, але й як загальні смисли або семи (компоненти), що містяться в значеннях інших мовних одиниць: ‘тут’ (сфера суб'єкта мовлення) і ‘там’ (позасуб'єктна сфера). Виділення просторових егоцентричних смислів ‘тут’ / ‘там’ дає змогу виявляти й досліджувати когнітивну (ментальну) та прагматичну інформацію, що прихована у семантиці граматичних категорій і мовних одиниць, синтаксичних конструкцій і текстів.

Зважаючи на семантичний потенціал абстрактних дейктичних просторових прислівників *тут*, *там*, можливо констатувати не лише їх формальну репрезентацію в мові як лексичних одиниць експліцитної вказівки на місце чи частину простору щодо мовця, але й їх наявність як

абстрактних егоцентричних сем чи компонентів значення у лексико-семантичній структурі інших мовних одиниць (лексичних, фразеологічних, на рівні тексту) чи їх участь у формуванні значення граматичних категорій, що розглядаються з когнітивних або прагматичних аспектів. При чому смисли ‘тут’ і ‘там’ можуть містити прагматичний чинник відношення мовця до висловлення, що показує ментальні й психологічні відтінки значення мовної одиниці: ‘своє’ – ‘чуже’, ‘добре’ – ‘погано’, ‘приємно’ – ‘неприємно’ і т.ін.

Опозиційні смисли ‘тут’ – ‘там’ можна розглядати як когнітивні центри, концептуальні поняття, що членують в свідомості мовця загальний топологічний і ментальний простір на своє власне місце й оточення (сферу впливу мовця, “особливий простір мовця”) і не свій, чужий простір (несуб’єктну сферу поза впливом мовця).

Таким чином, дейктичний характер, етимологічна архаїчність і первинність компонентів ‘тут’, ‘там’ як займенникових вказівників місця, найбільша узагальненість змісту, тобто семантичний потенціал, що може конкретизуватися в інших семантичних опозиціях як фізичного, так і ментального, психічного простору в свідомості мовця роблять семантичну опозицію ‘тут’ – ‘там’ центральною в системі інших егоцентричних семантичних опозицій.

Другий розділ «**Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ на лексичному та граматичному рівнях української мови**» присвячений виявленню й систематизації особливостей вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ прономінативними (займенниковими) лексемами (вказівний *там* та неозначені про номінативи типу *десь, хто-небудь, якийсь*) та іменними (іменники та прикметники) та дієслівними лексемами української мови. В окремих підрозділах другого розділу аналізуються граматичні категорії відмінка, зокрема родовий відмінок, роду (середній рід іменника) та умовні конструкції з часткою *би / б* як виразники егоцентричної природи СО ‘там’ – ‘тут’.

Найбільшою мірою егоцентричність виявляють дейктичні слова (прономінативи), тобто вказівники ситуації мовлення щодо місця, часу чи учасників акту мовлення (*там, тут, десь, хтось, який-небудь* тощо).

Досліджувані контексти виявили дві групи вживання прономінатива *там* з точки зору функціонування. Першу становлять контексти з семантикою віддаленого фізичного простору, де *там* – це обставина місця. До другої групи контекстів з *там* відносимо ті, в яких він втрачає обставинне значення і фактично стає факультативною часткою, вносячи суб’єктивні семантичні відтінки, які мають егоцентричну природу, як-от: 1) довільність, байдужість вибору мовцем об’єкта; 2) відкидання мовцем власної нерішучості; 3) відкидання мовцем будь-яких заперечень; 4) вираження мовцем заперечення; 5) вираження мовцем розпачу тощо. Егоцентрична «віддалена» семантика *там* може накладатися на просторову обставинну семантику, особливо у контекстах, де *там* вживається без уточнювальних

компонентів, виражаючи додаткові егоцентричні семантичні відтінки: а) неприсутності мовця в ситуації мовлення, його відірваності від колективу чи бажаного спілкування; б) зневажливості, грубості; в) обурення, незадоволення тощо.

У висловленнях з неозначеними прономінативами (неозначеними займенниками та прислівниками) актуалізується трансформований варіант СО 'тут' – 'там': 'там' – 'тут', коли мовець об'єктивний зміст неозначеності доповнює прагматичними відтінками висловлення, тобто егоцентрично-прагматичними мотивами. У висловленнях із неозначеними прономінативами в залежності від частки, що додана до суб'єктивної, ад'єктивної чи адвербіальної частини, можуть реалізовуватися прагматичні мотиви суб'єкта мовлення, що є конкретизаторами загального змісту ментальної віддаленості 'там', напр.: *десь* – 1) вираження неприсутності мовця в ситуації описуваних подій; 2) вираження неважливості для мовця повідомлюваних інформації; 3) вираження семантики невідомості, незрозумілості чи неточності щодо повідомлюваного; 4) вираження семантики недосяжного, недоступного для суб'єкта мовлення, але бажаного; 5) вираження мовцем своєї непевності в констатації фактів; 6) вираження несподіваності, неочікуваності повідомлюваного для мовця; 7) вираження семантики байдужості мовця до повідомлюваного 'не варте уваги'; *щось* – 1) вираження приблизної, неточної кількості; 2) вираження ірреальності об'єкта висловлення; *що-небудь* – 1) вираження семантики байдужості вибору серед декількох об'єктів; *не що-небудь* – 1) вираження негативного ставлення до об'єкта мовлення; *дещо* – 1) вираження семантики приховування істини з метою заінтригувати адресата мовлення; *казна-що* – 1) вираження семантики непотрібності для нього об'єкта, його приниження тощо.

Лексичне значення відповідних номінативних лексем містить загальну егоцентричну семантику 'тут' або 'там', що втілюється у більш вузькій конкретній семі, похідній від цих загальних. Залежно від різновиду конкретизованої, вужчої 'там'-семи іменні номінативні одиниці української мови (іменники і прикметники) були поділені на групи та підгрупи.

Серед групи номінативних лексем з яскраво вираженим у лексичному значенні загальним егоцентричним змістом 'там' (СО 'там' – 'тут') виявлені лексеми з похідними вужчими семами: 1) 'поганий' / 'небажаний' / 'той, який не схвалюється' (*ворог, дурисвіт*); 2) 'відсутність' → 'немає' (*бедлам, невіглас, боязкий*); 3) 'вияв' / 'вияв назовні' / 'від себе' / 'у напрямку від себе' (*вистава, подарунок, сповідь*); 4) 'кінець' → 'смерть' (*гибель, мертвий, згубний*), 'кінець' → 'закінчення певного процесу, дії' (*обжинки, вінець*), 'кінець' → 'втрата', 'занепад' (*розруха, розчарування*), 'кінець' → 'знищення' (*повінь, пожежа, землетрус*); 5) 'нечуйність' / 'нехтування' / 'нещирість' (*байдужий, зверхній*); 'можливість' / 'здатність' (*віртуальний, грядущий*); 6) 'неважливий' / 'непотрібний' (*нікчемний, жалюгідний*);

7) 'чужий' (*заїжджий, сторонній*); 8) 'віддалений' у просторі чи часі (*давній, минулий*).

Серед групи номінативних лексем з яскраво вираженим у лексичному значенні загальним егоцентричним змістом 'тут' (СО 'тут' – 'там') виявлені лексеми з похідними вужчими семами: 1) 'добрий' → 'приємний' / 'гарний' / 'спокійний' (*благодійний, веселоці, вправний*); 2) 'рідний' (*батько, мати, родина*); 3) 'свій' (*власний, домашній*); 4) 'близький' у просторі і часі (*місцевий, сучасний*); 5) 'потрібний' / 'важливий' / 'значний' (*вигідний, вартий*).

Дієслова української мови, що виражають СО 'там' – 'тут' (актуалізація егоцентричної семантики 'там'), переважають у кількісному плані дієслівні лексеми з актуальним компонентом 'тут' в структурі лексичного значення. Дія мовця чи суб'єкта дії, як правило, спрямовується від себе, у бік об'єкта, тому більшість значень мовець усвідомлює як марковані 'там'-семантикою, як негативні. Саме до загального змісту 'там'-сфери мовця зводяться похідні семантичні компоненти дієслівної 'там'-семантики: 'від себе', 'в напрямку від мене', 'чужий', 'поганий', 'неважливий' тощо.

Дієслова з переважаючим егоцентричним семантичним компонентом 'там' в структурі лексичного значення поділяються за вираженням похідного семантичного відтінка на підгрупи з семантикою: I. 'там'-напрямку дії 'від себе' суб'єкта дії чи суб'єкта мовлення: 1) втручання у сферу 'там' → 'іншого' (*агітувати, дражнити*); 2) мовлення, 'там'-виголошення інформації чи повідомлення (*заявляти, просити*); 3) давання 'там'-спрямованості (*дарувати, постачати*); 4) 'там'-вияву почуттів (*любити, ненавидіти*); II. 'там' → 'відсутність' / 'кінець': 1) 'кінець' → 'смерть' (*гинути, вбивати*); 2) 'кінець' → 'знищення' // 'руйнування' // 'видалення' (*руйнувати, спопеляти*); 3) 'кінець' → 'втрата', тобто 'відсутність' (*скасувати, видаляти*); 4) 'кінець' → 'відсутність бажаного' (*хотіти, жадати*); 5) 'там' → 'відсутність' → 'немає' (*байдикувати, забороняти*); III. 'там' → 'погано' // 'несхвально': 1) 'погано' → 'зневага' (*глузувати, нехаяти*); 2) 'погано' → 'байдужість' (*ігнорувати, нехтувати*); 3) 'поганий' → 'невидимий' ~ 'невідомий' // 'неявний' // 'темний' (*блудити, приховувати, майнути*) тощо.

Дослідження семантики родового відмінка у вторинних номінативних структурах (придієслівні адвербіальні прийменникові та об'єктно-суб'єктні безприйменникові словосполучення) на основі аналізу його співвідношення з прийменниками та дієсловами у ролі головного слова, дало змогу виділити семантико-структурні моделі його вживання з вираженим семантичним егоцентричним компонентом 'там'.

Основними генітивними прийменниково-іменниковими конструкціями 'там'-змісту є локативні та об'єктні конструкції «до + родовий відмінок» зі значенням віддаленого від мовця місця чи об'єкта, «з/із-за + родовий відмінок» із значенням неприсутності мовця в місці початку руху чи дії, «для + родовий відмінок» з семантикою мети як ментальної віддаленості від

мовця, «без + родовий відмінок» зі значенням відсутності об'єкта або певної ознаки чи небажаності, заперечення чогось (*Без нарікань!*), а також темпоральні генітивно-прийменникові конструкції «біля/близько + родовий відмінок» та «за + родовий відмінок» зі значенням неточності, приблизності визначення часу чи хронологічної віддаленості періоду часу.

До структурних типів генітивних об'єктно-суб'єктних конструкцій з вираженим егоцентричним семантичним компонентом 'там' слід віднести: заперечні конструкції типу «не треба + родовий відмінок» із значенням відкидання об'єкта мовцем, «нема / немає + родовий відмінок» зі значенням відсутності об'єкта, генітивні конструкції з дієсловами бажання та необхідності (*хотіти, бажати, шукати, треба* тощо), вимоги (*дай, давай*), страху чи добровільної відмови (*боятися, цуратися* тощо), здобування (*заробляти, припасати хліба*), безособові конструкції з родовим відмінком в суб'єктній функції (*Груш уродило*) в значенні 'там' → 'неточна велика кількість' → 'багато'.

Протиставляючись за семантичними підкатегоріями істоти / неістоти, активні / пасивні імена (предмети) або дорослі / малі істоти, грамема середнього роду відмежовується лексичним значенням і функціонуванням від граем чоловічого та жіночого родів. В аспекті егоцентризму грамема середнього роду більш віддалена від сфери мовця 'тут', ніж грамеми чоловічого і жіночого родів, з якими ментально ототожнює себе мовець (я – це 'він' чи 'вона'). Серед лексем-іменників середнього роду із загальною семантикою 'там' нами виявлені лексеми із значенням 'недорослості' (*хлоп'я, дівча, курча*), 'загалу, тобто неозначеної кількості' (*студентство, козацтво, бадилля, насіння*), 'загалу, неозначеної чи сумнівної якості' (*вариво, чтиво*), 'неточних, приблизних меж' (*узбережжя, пониззя, Закарпаття, Поділля*), 'негативного, згрубілого ставлення' (*дідище, ледащо, базікало*).

Уживання мовцем середнього роду, значення якого є найбільш неозначеним серед категорії роду, на синтаксичному рівні зумовлене оформленням безособових конструкцій: відчуження суб'єкта дії. Граматичні значення минулого часу, середнього роду та 3-ї особи, що властиві безособовим реченням, об'єднує загальний егоцентричний зміст 'там', який семантично позиціонує виражені з їх допомогою мовленнєві одиниці поза сферою, поза впливом чи інтересами суб'єкта мовлення.

На стилістичному рівні української мови використання форм середнього роду зумовлюється прагматичними мотивами мовця, а саме виникненням у нього потреби висловити своє ставлення до об'єкта як до неважливого, віддаленого: *Михайло: Бідна оця Жозефіна! Поневіряється на чужині, без язика, без мови. Всяке аж сікається принизити, осміяти; а заступитись нема кому* (М. Старицький). Цими ж мотивами пояснюється використання форм середнього роду на позначення осіб чоловічої чи жіночої статі: – *Що оце ти твориш, побро?* – питає Чорногор. – *Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром* (П. Куліш).

Роль частки *би / б* не обмежується формотворчою граматичною функцією. Граматична категорія умовного способу містить дейктичний зміст ‘там’, семантико-прагматичну вказівку на позиціонування змісту висловлення поза сферою впливу суб’єкта мовлення. Вираження СО ‘там’ – ‘тут’ в семантиці умовних синтаксичних конструкцій зумовлене перебуванням мовця, що вживає кон’юнктивні висловлення, в неактуальній, відстороненій сфері від дійсності. ‘Там’-семантика реалізується у таких семантико-структурних типах умовних конструкцій: 1) умовно-заперечних: *Бо якби ти співала й далі, то ми б утнули з тобою щось цілком інакше, щось нелюдське, небесне і незвичайне* (Ю. Андрухович); 2) умовно-питальних: – *Ви думаєте, я б оце вас сюди кликав?* (П. Загребельний); 3) умовно-бажальних: – *Красиві ж, – я кажу, – квіти! – Красиві, та вредні. Краще б я цієї краси не бачив. Більше б центнерів у мене в засіках зерна було* (Остап Вишня); 4) бажально-спонукальних: *Ти б спитала мене, скільки і коли я спав на фронті* (П. Загребельний).

Третій розділ дисертації «**Вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у текстах різних жанрів**» робимо спробу виявлення й аналізу егоцентричних СО ‘тут’ – ‘там’ та ‘там’ – ‘тут’ у таких різних за структурно-семантичними, семантико-прагматичними та соціокультурними особливостями дискурсах, як народнопісенний, літературно-казковий та рекламний.

Тексти ліричних пісень дають можливість простежити як на сюжетному, так і на мовному рівнях вираження семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’, яка є показником позиції та внутрішнього світу мовця, ліричного героя.

З семантикою зовнішнього світу, маркованою дейктичною вказівкою ‘там’ і протилежною егоцентричній сфері ‘тут’, пов’язані в ліричних піснях лексико-семантичні компоненти ‘ворожий’, ‘чужий’, ‘інший’, ‘другий’, ‘далекій’ тощо. Відповідно сфера ‘тут’ має позитивне, схвальне емоційно-оцінне егоцентричне забарвлення, сфера ‘там’ – негативне, відчужене щодо суб’єкта мовлення, яким в текстах пісень є ліричний герой.

На сюжетному рівні опозиційність мислення людини-мовця реалізується у вигляді відповідних мотивів з протиставленням Я ліричного героя-мовця (‘тут’) зовнішнім обставинам, оточенню, що є ворожим чи незнайомим, чужим тощо (‘там’).

На мовному рівні пісенного дискурсу для актуалізації егоцентричної негативної ‘там’-семантики залучаються: 1) наказові конструкції негативних побажань-прокльонів, що містять семи ‘ворожий’, ‘чужий’, ‘ніколи’; 2) питальні конструкції у формі риторичних запитань з семантикою ‘невідомо’ та ‘немає’, питальні конструкції з розділовими сполучниками чи, чи то, а чи з семантикою ‘невідомо’, ‘неточно’; 3) метафоричні звертання переважно до об’єкта кохання з іменуванням його за допомогою іншого ‘там’-об’єкта (*Гандзю-рибко*); 4) конструкції із заміною цілого частиною (‘там’ → ‘частина’ ↔ ‘тут’ → ‘ціле’ → ‘я’).

Сюжетні мотиви, представлені в казкових текстах зумовлюють актуалізацію мовцем загальної семантики 'там', а відтак виявлення семантичної опозиції 'там' – 'тут' та її вужчих варіантів 'далекий' – 'близький', 'погано' – 'добре', 'чужий' – 'свій' / 'рідний', 'небесний' – 'земний' та інші, що специфічно конкретизуються в кожному окремому мотиві художнього твору.

Загальна 'там'-семантика у казковому дискурсі характеризується такими основними мотивами: 1) сум за героїчним минулим, колишніми молодими роками; 2) ностальгія за батьківщиною; 3) мандри та пошук щастя в чужих краях; 4) небайдужість до чужого горя; 5) розкриття таємниці, незрозумілих явищ; 6) заздрощі та зазіхання на чуже; 7) страх перед невідомим; 8) звернення своєї провини на іншого; 9) незадоволення батька своїми дітьми та / або відсилення їх з дому; 10) нелюбов чоловіка до сварливої жінки; 11) підступність сестер / братів один до одного.

Особливістю глибинної семантики рекламних текстів є її спрямованість у сферу мовця-творця рекламного повідомлення, його явних і прихованих мотивів ('тут'). Сфера суб'єкта сприйняття рекламного тексту для мовця також окреслюється семантикою 'тут', що зумовлюється максимальним залученням реципієнта на свою "територію" ('тут' ← 'я' ← 'ти'). На відміну від семантичної структури казок, де приваблива ідея щастя позиціонується мовцем-оповідачем як 'там' (*за царя Гороха, у тридесятому царстві*) і всі його прагнення спрямовані у це невідоме ('тут' ← 'я' → 'там'), у рекламному тексті мовець-рекламіст ідею щастя пов'язує (і для реципієнта також) зі своєю особою, діяльністю, зі своїм рекламованим товаром ('тут' ← 'я' ← 'ти'). Ця семантична установка зумовлює намагання мовця максимально приховати, зняти зміст відстороненості 'там' ← 'він' і, навпаки, повністю залучити адресата на свою "територію", у сферу своїх інтересів через рекламований об'єкт, що втілюється у семантичному ланцюжку 'тут' ← 'я' ← 'мій рекламований об'єкт' ← 'ти' ← 'твій товар чи послуга'. Це досягається різними мовними засобами: вживанням займенників *ми, ти, ви, наш, ваш, твій* на позначення своєї сфери, території, спільної зі сферою адресата ('тут' ← 'я' ← 'поряд' ← 'ти'), порівняльних зворотів, побудованих за схемою "рекламований об'єкт такий, як адресат", вставних слів із семантикою першої особи – Я-мовець (кажуть, мабуть), введення семантики унікальності рекламованого об'єкта ('тут' ← 'у мене' ← 'рекламований об'єкт' ← 'найкращий').

Аналіз рекламних текстів показує, що мовець-рекламіст зацікавлений приховувати семантику 'там' ← 'він' ← 'чужий' ← 'зовнішнє' щодо адресата рекламного повідомлення й акцентувати увагу на своїх інтересах ('тут'), максимально залучаючи на свою "територію" реципієнта ('тут' ← 'я' ← 'рекламований об'єкт' ← 'ти', 'ви' ← 'твій', 'ваш').

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі проведено семантико-прагматичний аналіз понять антропо- та егоцентризму, визначено статус семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ серед інших семантичних опозицій та встановлено особливості її вираження на лексичному, граматичному рівнях української мови та у текстах різних жанрів.

Значення мовної одиниці повністю проявляється лише у мовленні, у контексті ситуації, тому не може бути позбавлене оцінки, ставлення, позиції, судження суб’єкта мовлення як творця будь-якого мовного повідомлення.

Акцент на людському факторі при вивченні мовних явищ утілюється у принципі антропо- та егоцентризму. Антропоцентризм – це виявлення в мовній системі загального людського фактору, що обумовлює наявність в лексичній, семантичній, граматичній системах мови утворень з орієнтацією на людину як центр об’єктивної дійсності, створених людською свідомістю за зразком до себе (її фізичних, психічних, духовних властивостей).

Конкретно-індивідуальний аспект антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ можна визначити більш точним терміном егоцентризм як виявлення *ego* (‘я’) суб’єкта мовлення. Егоцентризм семантичної системи – це вияв в мовних значеннях вказівки на людину як суб’єкт свідомості, що виступає в якості мовця (суб’єкта мовлення). Це дає можливість аналізувати значення мовних одиниць не лише у відповідності до об’єктивної дійсності (модель мовний знак – денотат, референт), але й відповідно до егоцентричного принципу (модель мовний знак – мовець, ‘Я’).

Найбільш егоцентричний характер має сфера дейксису як система мовних явищ, в основі якої лежить вказівка відносно мовця. Підтримуючи широкий погляд на визначення явища дейксису, вважаємо, що дейктичність мови та мовлення виражається не лише дейктичними словами (вказівні займенники і прислівники), але й дейктичними компонентами значень певних лексичних одиниць, зворотів, граматичних категорій і т. ін., що відсилають до мовця і експлікують через вказівку на його місцезнаходження або його уявну (метафоричну) позицію (‘тут’ – ‘там’) мотиви, інтенції суб’єкта мовлення його ставлення до дійсності та висловлених фактів. Поняття дейксису охоплює не лише лексичну, а й когнітивну, глибинну семантичну систему мови, забезпечуючи принцип лінгвістичного егоцентризму.

Суб’єктивна (егоцентрична) референція до місця здійснюється перш за все одиницями дейктичної системи, ядром якої є займенникові прислівники *тут* і *там*, які виражають загальну вказівку на місце мовця й близький до нього простір і на віддалений від мовця простір.

Природна лексико-семантична опозиція ‘тут’ – ‘там’ – концептуальне поняття, що членує в ментально-психологічній свідомості мовця простір на своє місце і оточення (сфера впливу мовця), що охоплює семантика ‘тут’, і не

своє, чуже місце й простір (несуб'єктна сфера поза впливом мовця), що охоплює смантика 'там'.

Розуміння дейктичності як не лише лексичного, а й семантичного явища дозволяє виявляти лексико-семантичні опозиційні смисли на більш широкому мовному й мовленнєвому матеріалі, зокрема українському (лексичні, морфологічні одиниці, та граматичні категорії, тексти різних жанрів).

В залежності від семантики й особливостей вживання лексем, прагматичних мотивів мовця, в конкретній ситуації мовлення егоцентрична логічна СО 'тут' – 'там' як протиставлення свого (мовця) простору іншому простору, домінування своєї позиції, інтересів на чужими ('там') може трансформуватися в протилежну за змістом СО 'там' – 'тут', коли у висловленні мовець актуалізує, ставить на головне місце семантику фізичної чи менальної віддаленості від себе 'там'.

Трансформована СО 'там' – 'тут' є найбільш семантично місткою, абстрактною, первинною, а інші семантичні опозиції 'далекий' – 'близький', 'зовнішній' – 'внутрішній', 'невидимий' – 'видимий', 'чужий' – 'свій', 'нерідний' – 'рідний', 'він' – 'я', 'небажаний' – 'бажаний', 'невідомий' – 'відомий', 'раніше' – 'тепер', 'у майбутньому' – 'тепер', 'байдуже' – 'небайдуже' та ін похідними від неї. При цьому СО 'там' – 'тут' охоплює сферу і фізичного простору мовця, і явища психологічного характеру (сприйняття / несприйняття, участі / неучасті, добре / погано тощо).

На лексико-семантичному рівні української мови найбільш егоцентричний характер семантики виявляє вказівний прономінатив *там*. Мовець, вживаючи цю лексему, виражає у висловлюванні не лише семантику віддаленого місцезнаходження об'єкта мовлення від себе, але й актуалізує з цього основного просторового значення всі інші прагматичні похідні: 'там' → 'далеко', 'невідоме', 'неважливе', 'неприємне'.

Вживаючи неозначені займенникові лексеми типу *хтось*, *який-небудь*, *десь*, мовець надає у висловленні перевагу компоненту 'там', характерному для глибинної семантичної структури неозначених прономінативів, який породжує у процесі мовлення низку похідних, уточнюючих, вужчих семантичних відтінків 'невидимий', 'невідомий', 'байдужий', 'неважливий', 'не вартий уваги', 'неточний' та інші.

Аналіз семантичної структури номінативної лексики (іменники, прикметники, дієслова) виявив такі особливості вираження СО 'там' – 'тут' на лексико-семантичному рівні української мови: 1) для іменників та прикметників, маркованих 'там'-змістом, найбільш характерні вужчі егоцентричні семантичні компоненти значення, пов'язані з негативним, несхвальним ставленням мовця, відсутністю бажаного для мовця, наявністю різних виявів семантики 'кінця' → 'смерть' / 'втрата' / 'занепад' / 'знищення', з нещирістю, нехтуванням, байдужістю мовця, семантикою можливого, ймовірного, з відчуженням мовцем щодо об'єкта висловлення, віддаленістю останнього в просторі та часі; 2) актуалізація загальної семи

‘тут’ в семантичній структурі іменних лексем представлена маркерами позитивного характеру (‘свій’, ‘близький’, ‘добрий’, ‘потрібний’ тощо); 3) для іменних лексем характерним є процес набуття негативної ‘там’-семантики під час метафоризації нейтрального прямого значення (в переносному значенні) або посилення вже наявної ‘там’-семи прямого значення в переносному; 4) до загального змісту ‘там’-сфери мовця зводяться похідні семантичні компоненти ‘там’-семантики дієслів: ‘від себе’, ‘в напрямку від мене’, ‘чужий’, ‘поганий’, ‘неважливий’ тощо.

Семантика егоцентричного ‘там’-віддалення в досліджуваних генітивних конструкціях конкретизується у значенні фізичного і ментального віддалення об’єкта від мовця, семантиці прагнення до чогось, очікування чогось, наміру або здатності зробити щось, заперечення чогось, порівняння з негативною оцінкою (*кращий від когось*), виключення (*крім чогось*), відсутності об’єкта (*замість чогось, без чогось, немає чогось*), неточності, приблизності часу (*за ляхів, близько третьої години ночі*), неважливості, байдужості до чогось (*прикупити якоїсь крамчини, зварити чогось*) тощо. Важливим чинником вираження ‘там’-семантики та вживання генітивної форми іменника є семантика предиката. Родовий відмінок ‘там’-змісту властивий словосполученням з предикатами бажання (*хотіти, прагнути, просити*), пошуку (*шукати, сподіватися, чекати, запобігати, дожидати*), вимоги (*дати, давати, потребувати*), страху (*боятися, жахатися, стерегтись, цуратися*).

Егоцентричне значення віддаленості грамеми середнього роду від особи мовця й її маркованість семантикою ‘там’ виявляється на 1) лексичному рівні: маркованість іменників середнього роду семантикою ‘там’, 2) синтаксичному рівні: специфічно безсуб’єктне оформлення певних синтаксичних конструкцій граматичною формою середнього роду; 3) стилістичному рівні: вживання мовцем форми середнього роду для передачі різних семантичних відтінків, об’єднаних значенням відчуження мовцем об’єкта мовлення у сферу ‘там’ (неважливості, зневаги, фамільярності, невідомості), ментально віддаленуд від близької суб’єкту мовлення сфери ‘тут’ (зацікавленості, важливості, необхідності).

Актуалізацію ‘там’-змісту синтаксичних конструкцій з часткою *би / б* виявлено в таких семантико-структурних типах кондиціональних утворень: 1) умовно-заперечних, в яких виражається семантико-прагматична спорідненість часток *би = не*, що демонструє перебування мовця при їх вживанні в локальному ментальному просторі ‘там’; 2) умовно-питальних, для яких характерне пом’якшення категоричного заперечення суб’єкта мовлення; 3) умовно-бажальних, що виражають значення бажання чи наміру мовця щодо здійснення певної дії суб’єктом-діячем; 4) бажально-спонукальних, в яких ‘там’-семантика зумовлена відтермінуванням у часі можливого виконання бажання мовця, тобто дія відбудеться не безпосередньо в момент мовлення.

Народно-пісенному дискурсу українського фольклору в рівній мірі притаманні як традиційна егоцентрична СО 'тут' – 'там' (в якому мовець все близьке, зрозуміле, своє ототожнює зі змістом 'тут', який домінує в семантиці пісні), так і трансформована СО 'там' – 'тут' (наближення мовцем до своєї сфери віддаленого, чужого, невідомого зі сфери 'там' або переосмислення ним понять, традиційно маркованих 'тут'-семантикою, і наділення їх негативним 'там'-змістом).

Домінування семантики 'там' притаманне дискурсу українських літературних казок і байок, що обумовлює актуалізацію в них СО 'там' – 'тут'. 'Там'-локалізація може переважати семантику особистого простору мовця 'тут' на сюжетному, власне композиційному, ідейному рівнях або на рівні характеристики образів і персонажів художнього твору. Найширше СО 'там' – 'тут' виражається на сюжетному рівні українських літературних казок і байок: у мотивах і сюжетних лініях, що несуть егоцентричну семантику 'там' мовця або суб'єкта дії в своїй глибинній семантичній структурі. Основними мотивами, що викликають семантику позасуб'єктного простору є 1) ностальгія, туга за минулим, 2) бажання мандрів, прагнення нових вражень в чужих краях, 3) ідеалізація далекого простору; 4) зверхнє ставлення до інших; 5) бажання неможливого, недосяжного, 5) бажання розкрити невідоме, потаємне, 6) небайдужість, здатність чуже горе сприйняти, як своє та ін. При цьому в залежності від конкретного казкового мотиву семантична опозиція 'там' – 'тут' уточнюється додатковими, похідними семантичними відтінками 'минуле' – 'сучасне', 'чужий' – 'свій', 'нерідний' – 'рідний', 'високо' – 'низько', 'він' – 'я', 'невідоме' – 'відоме' та ін.

Аналіз семантико-прагматичних особливостей українських рекламних текстів показав, що мовець-рекламіст зацікавлений приховати семантику 'там'-локалізації: 'він' → 'чужий' → 'зовнішній', що окреслює для нього сферу адресата-споживача рекламного повідомлення. Рекламіст максимально залучає адресата на "свою територію", у свою просторову сферу як топонестичну (місце розташування магазину, підприємства, офісу і т.д.), так і ментальну (інтереси, цілі, думки мовця-рекламіста, що має розділяти і споживач), яка окреслюється егоцентричною семантикою 'тут'.

Концептуальний характер СО 'тут' – 'там' та її трансформованого варіанта 'там' – 'тут', їх первинність, абстрактність, найбільша узагальненість значення, природна егоцентричність зумовлюють можливість подальшого їх виявлення та вивчення особливостей їх вираження в українській мові, зокрема на рівні фразеології, синтаксису або дискурсів (політичного, мас-медійного тощо), розмовного мовлення. Цікавим може бути зіставно-порівняльне дослідження особливостей вираження глибинних егоцентричних СО типу: 'там' – 'тут', 'чужий' – 'свій', 'зовнішній' – 'внутрішній' тощо на матеріалі близько споріднених чи далеко споріднених мов із врахуванням лінгвокультурологічного та соціолінгвістичного аспектів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Пилипак В. П. Семантика і вживання прономінатива там в українській мові // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2004. Вип. 12. С. 127-134.

2. Пилипак В. П. Особливості вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ в українських літературних казках і байках // Лінгвістика : зб. наук. праць. Луганськ : Альма-матер, 2006. №2 (8). С. 155-166.

3. Пилипак В. П. Лексико-семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ в контексті сучасних досліджень про семантичні опозиції // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2006. Вип. 14. С. 39-49.

4. Пилипак В. П. Вираження лексико-семантичної опозиції ‘там’ – ‘тут’ у рекламних текстах // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2007. Вип. 15. С. 67-75.

5. Пилипак В. П. Антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2009. Вип. 18. С. 13-18.

6. Пилипак В. П. Синтаксичні конструкції з часткою *би* в українській мові як виразники егоцентричного змісту ‘там’ // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 25. С. 54-60.

7. Пилипак В. П. Егоцентрична ‘там’-семантика генітива в українській мові // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки : науковий журнал. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. Вип. 1-2. С. 188-192.

Статті в наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних

8. Пилипак В. П. Егоцентрична ‘там’-семантика грамем середнього роду в українській мові // Лінгвістичні студії (Linguistic Studies): зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 27. С. 55-61.

Статті в закордонних періодичних виданнях

9. Пилипак В. П. Семантика українських глаголів в зв'язі з егоцентричним смислом «там» // Вестник уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова. Уфа : ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2015. Вып. 5. С. 149-155.

10. Пилипак Валерія. Вияв егоцентричної семантичної опозиції “там” – “тут” в українській мові // Studia Ukrainica Posnaniensia. Poznań : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2017. vol V. pp. 169-174.

Наукові праці апробаційного характеру

11. Пилипак В. П. Лексико-семантическая оппозиция ‘там’ – ‘здесь’ в украинском языке в свете концепций антропо- и эгоцентризма в языкознании // VI Кирилло-Мефодиевские чтения [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Уфа, 26 мая 2012 г.)]. Уфа : ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2012. С. 148-155.

12. Пилипак В. П. Семантико-прагматичний аспект дослідження мовних явищ // Матеріали наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2011-2012 рр. [матеріали Наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2011-2012 рр. (м. Донецьк, 15 березня – 25 квітня 2013 р.)]. Донецьк : ДонНУ, 2013. Т. 2. С. 212.

13. Пилипак В. П. Способы актуализации эгоцентрической семантики «там» говорящего в текстах украинской народной лирики // Теория и практика языковой коммуникации [материалы V Международной научно-методической конференции (м. Уфа, 20-21 июня 2013 г.)]. Уфа : Уфимский государственный авиационный технический институт, 2013. С. 402-407.

14. Пилипак В. П. Семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ в українській мові на тлі інших слов’янських // Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М.Г. Булахова [материалы Международной научной конференции (м. Минск, 12-13 ноября 2014 г.)]. Минск : БГПУ им. М.Танка, 2014. С. 309-312.

АНОТАЦІЯ

Пилипак В.П. Егоцентрична семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ та її вираження в українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2018.

У дисертації вперше здійснено теоретичне та практичне дослідження семантичної опозиції ‘тут’ – ‘там’ та механізмів її трансформації у протилежну семантичну опозицію ‘там’ – ‘тут’ на матеріалі української мови. В інтерпретації контекстуально-ситуативного вираження семантичної опозиції (СО) ‘там’ – ‘тут’ було враховано прагматичні мотиви мовця та у зв’язку з цим запропоновано егоцентричне розуміння природи СО ‘там’ – ‘тут’.

В теоретичній частині дисертації розмежовано та проаналізовано поняття лінгвістичний антропоцентризм та егоцентризм, введено поняття «егоцентрична семантична опозиція ‘тут’ – ‘там’» і «егоцентрична семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’», визначено статус СО ‘там’ – ‘тут’ у контексті вчення про інші семантичні опозиції.

Практична частина дослідження присвячена виявленню трансформації звичної для мовленнєвого акту й мовця СО ‘тут’ – ‘там’ у СО ‘там’ – ‘тут’, а також встановленню типологічних особливостей реалізації цієї семантики на лексико-семантичному, граматичному рівнях та на матеріалі казкового, народнопісенного й рекламного дискурсів української мови.

У процесі дослідження встановлено важливу роль суб'єкта мовлення у висловленні й ситуації мовлення як організатора ситуації мовлення й суб'єкта оцінки фактів реальної дійсності – центру мовленнєвого акту.

У роботі обґрунтовано широке уявлення про дейксис в мові та мовленні, що дає змогу говорити про дейктичність як про явище, зумовлене егоцентричністю семантики мовних одиниць і виразів, тобто про відображення позиції суб'єкта мовлення в семантиці лексичних одиниць, граматичних категорій і широких контекстах.

Ключові слова: антропоцентризм, егоцентризм, дейксис, дейктичні смисли, семантична опозиція, прономінативи, займенникові слова, номінативна лексика, компонентний аналіз, генітивні конструкції, середній рід, умовні конструкції, рекламний дискурс, народнописенний дискурс, казковий дискурс.

ABSTRACT

Pylypak V. P. Egocentric Semantic Opposition of “там” and “тут” and its Manifestations in the Ukrainian Language. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Philology: Speciality 10.02.01 – The Ukrainian Language. – Vasyl’ Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2018.

The paper is based on the first-hand theoretical and practical research of the semantic opposition (SO) of “here” – “there” (Ukrainian: “тут” – “там”) and the mechanism of its transformation into “there” – “here” SO in the Ukrainian language. In terms of contextual and situational “there” – “here” SO manifestations the study considers pragmatic motivation of the speaker, which brings about the egocentric understanding of the nature of “there” – “here” SO.

The theoretical chapter focuses on the analysis and distinction between such concepts as linguistic anthropocentrism and egocentrism, it also provides for better understanding of linguistic egocentrism by introducing the concepts of «egocentric semantic opposition of ‘there’ – ‘here’» vs «egocentric semantic opposition of ‘here’ – ‘there’» and positioning “there” – “here” semantic opposition in the domain of linguistic knowledge of semantic oppositions.

The practical chapter identifies the natural “here” – “there” to “there” – “here” transformation in speech as well as presents the typological specifics of its semantics at both lexical and grammatical levels in various Ukrainian discourses.

The study also highlights the speaker’s role in verbal expression and the speech situation as the organizer and assessor of the verbal act, and factuality around it together making up the core of verbal acts.

Presented in the paper are specifics of such semantic and pragmatic categories as anthropocentrism and egocentrism as regards linguistic units and expressions in the Ukrainian language.

Anthropocentrism encompasses manifestations of the general human factor providing for human-oriented units in lexical, semantic, morphemic, grammatical

language systems as the human is considered to be the center of factuality and the author of linguistic units generated by human consciousness to resemble human physical, psychic, and spiritual facets.

Indications to the human as a speaker and conscious subject with their desires, hidden motivations, judgements, attitudes, self-identifications in time/place/environment in linguistic meanings are referred to as egocentrism, which transpires in various semantic and pragmatic shades, components of meaning and particular occasions of speech enabling linguists to analyze linguistic unit meanings not only in relation to factuality (linguistic symbol – denotatum, referent) but also in terms of the egocentric principle (linguistic unit – speaker, “I”).

The study also establishes generic understanding of deixis in the language and speech, which contributes to detecting deicticity due to egocentric semantic element in linguistic units and expressions i.e. the trace of speaker’s attitude in the semantics of grammatical categories, lexical units, phrases, as well as broader contexts. It has been found that deicticity of language and speech lies not only in deictic words but also in deictic components of meanings of lexical units, constructions, grammatical categories, etc. referring to the speaker and explicating through the indication to location or the perceived (metaphoric) position “here” – “there”, their motivations, intentions, attitude to factuality and stated facts. Thus, the concept of deixis covers both lexical and cognitive in-depth semantic language system and underlies linguistic egocentrism.

It has been shown that depending on semantic aspect and lexeme usage specifics, the speaker’s pragmatic motivations in a particular speech situation the cognitive logical “here” – “there” SO, the opposition of speaker’s space and other space, when speaker’s position and interests prevail over the others’ may transform into the contrasting “there” – “here” SO, the speaker effecting, prioritizing the semantics of physical or mental distance from the speaker’s self.

Moreover, the language sample analyzed suggests that the transformed “there” – “here” SO is semantically most capacious, most abstract most primary whereas other SOs such as ‘distant’ – ‘close’, ‘external’ – ‘internal’, ‘invisible’ – ‘visible’, ‘somebody else’s – ‘my own’, ‘foreign’ – ‘home’, ‘he/she’ – ‘I’, ‘unwanted’ – ‘wanted’, ‘unknown’ – ‘known’, ‘earlier’ – ‘now’, ‘in the future’ – ‘now’, ‘don’t care’ – ‘care’, etc. are derivative of “there” – “here” opposition. Hence, “there” – “here” SO encompasses both the speaker’s physical space and the phenomena of mental and psychological nature (acceptance/unacceptance, participation/nonparticipation, good/bad, etc.) The practical chapter contains the study of “here” – “there” SO and the transformed “there” – “here” SO as well as its more specific variations at lexical, semantic, grammatical and language levels in Ukrainian discourses such as those of fairytales, folk songs, and commercials.

Key words: anthropocentrism, egocentrism, deixis, deictic senses, semantic opposition, pronominals, pronominal words, nominative lexis, component analysis, genitive constructions, neuter gender, conditional constructions, advertisement discourse, folk song discourse, fairytale discourse.